

Inledning

*Anna Cullbed
& Ann Öhrberg*

KÄNSLA, FANTASI, ENTUSIASM, rörelse, affekt, passion – för den som läst texter från 1700-talet är detta välbekanta ord. Trots att vi ofta ser 1700-talet som präglad av förnuftstro kallas det emellanåt med rätta för känslans århundrade. Men frågan är hur vi ska förstå de uttryck för känslor som uppstår under 1700-talet. Vad innebär de ständigt återkommande diskussionerna om känslans betydelse? Och hur förhåller sig seklets sensibilitet till romantikens? Känslouttrycken under det svenska 1700-talet visar sig vara ett förvånansvärt utforskat fält.

En självklar utgångspunkt är litteraturhistorikern Martin Lamms breda studie *Upplysningstidens romantik* (1918-20). Där identifierar han känslsamhetens förelöpare – allt från pietister och swedenborgare till diktare och landskapsmålare – vilka under 1700-talet bildar den motrörelse som kallas en upplysningstidens romantik. »Sjuttonhundratalets romantik är ej någon litterär skola, utan en allmän kulturströmning, som omdanar seklets tanke- och känsloliv, som skapar en ny människotyp, ett nytt skaldeideal», sammanfattar Lamm. Borgarklassens framväxt spelar för Lamm en viktig roll i denna process, men också de evangeliska väckelserna och empirismens betoning av den sinnliga erfarenheten.¹

I Sverige finns inte någon modern syntetiserande studie om känslans betydelse under 1700-talet. Förhoppningsvis kan detta första nummer av *Sjuttonhundratalet* bilda startpunkten för en tvärvetenskaplig diskussion om uttrycken för epokens sensibilitet. Artiklarna är resultatet av symposiet »Känslans dagar. Ett symposium om känslouttryck under svenskt 1700-tal», som vi anordnade i Uppsala den 11-12 september 2003.² Intresset för frågekomplexet har väckts genom våra projekt i litteraturvetenskap och retorik.³ Men självklart går det inte att sammanfat-

ta något så mångfasetterat som synen på känslan under svenskt 1700-tal inom ramen för ett tidskriftsnummer. Ambitionen är därför här snarast att samla upp tendenser och jämföra utgångspunkter och frågeställningar. Eftersom diskussioner om känslor och känslouttryck berör olika discipliner krävs tvärvetenskapliga angreppssätt. Vid symposiet deltog forskare i filosofi, romanska språk, historia, idé- och lärdomshistoria, konst-, litteratur- och musikvetenskap, nordiska språk, retorik, socialantropologi, teologi, etnologi och statsvetenskap.

Att intresset för känslor fick ett uppsving runtom i Europa under 1700-talet är ett närmast axiomatiskt antagande för dagens forskare. Som Janet Todd sammanfattar saken är intresset inte nytt, men känslan ges en ny och viktigare position: »What is new in the eighteenth century is the centrality of sentiment and pathos.»⁴ Går vi till källmaterialet visar sig detta både genom olika praktiker och i teoretiska diskussioner. Därför blir det väsentligt att studera hur diskussioner om känslor rör sig över gränserna mellan olika ämnesfält. Exempelvis finns under 1700-talet en nära intressegemenskap mellan moralfilosofi och litteratur, men sentimentaliteten bär också med sig andra diskurser, som religiösa och retoriska eller den sensualistiska psykologins. Känslosamma samtal eller diskussioner om känslor pågår i salongerna, i romankonsten, lyriken, breven och dramatiken. I traktater om teologi, moralfilosofi eller de sköna konsterna, hos upplysningsfilosoferna, i retorikhandböcker och den medicinska litteraturen – överallt diskuteras känslan.

Ämnet berör själva kärnan i det dåtida samhällets sociala och politiska ordning: moral och handling. Hur skall den ideala människan eller medborgaren vara? »Der mitleidigste Mensch ist der beste Mensch», den mest medkännande människan är den bästa, skrev Lessing.⁵ Inom det retorikteoretiska fältet förs diskussioner om hur en känslomässig talare kan påverka åhörarna med syftet att uppmana till politisk handling.⁶

I vilken omfattning eller på vilket sätt känslor kan uttryckas är på 1700-talet en omstridd och ibland livsavgörande fråga. Pietister och herrnhutare anklagas till exempel för att framkalla för mycket och fel känslor. Inom medicinen är själens överkänslighet förknippad med kroppens. I poetikundervisningen varnas uttryckligen för »anarki» om fantasin och känslorna tillåts löpa fritt.⁷ Det finns också en känslornas ordning, där vissa känslor ses som höga och andra som låga, i analogi med

könsliga och sociala hierarkier.⁸ Frågan om du är en kännande människa, som dessutom känner på rätt sätt, tas på största allvar. Vi kan vidare fundera över inom vilka områden som dessa diskussioner och praktiker tar sig sina starkaste uttryck. Är det exempelvis inom lyriken, filosofin, medicinen, den sentimentala romanen, läran om vältaligheten eller det religiösa området som brännpunkten återfinns? Att döma av forskningen ter sig känslsamheten som en bred strömning, som genomsyrar de flesta kulturella praktiker.

En hastig blick på europeisk forskning visar mycket riktigt att det finns ett antal korsande diskurser, som ibland jämförs inom ramen för enskilda undersökningar, ibland tas upp separat. Därtill går det att urskilja olika nationella forskningstraditioner. I likhet med Lamm knyter den tyska känslsamhetens uttolkare »Empfindsamkeit» till det religiösa området, inte minst pietismen.⁹ Samtidigt existerar en tolkningstradition som betonar faktorer som modernitet och sekularisering i samband med 1700-talets sentimentalitet.¹⁰ I Frankrike får känslan betydelse för upplysningsfilosofin och som en drivkraft till politisk handling.¹¹ I linje med detta har känslökultens stora betydelse för »sociability» diskuterats i forskningen; den sociala förmåga som utgjorde den kommunikativa basen för ett egalitärt ideal.¹²

Peter France påpekar i sin undersökning av upplysningsfilosofernas retorik att en central fråga för dessa blev hur man skulle kunna formulera »det sanna». För en av känslökultens ikoner, Jean-Jacques Rousseau, går det inte att skilja denna strävan från ambitionen att finna ett känslans språk.¹³ »Rousseau's truth was inseparable from his emotions.»¹⁴ Går vi till England förknippas känslan ofta med den sentimentala romanen som ett uttryck för medelklassens ideal. Detta får konsekvenser för könsordningen; känslökulten sätts av vissa forskare i samband med medelklassens kvinnor och könskonstruktioner i förändring. En självklar utgångspunkt för forskningen erbjuder också den engelska moralfilosofins diskussioner från slutet av 1600-talet och framåt.¹⁵

Känslökulten förklaras i forskningen ofta med socioekonomiska förändringar, där en framväxande medelklass kompenserar bristen på politiskt inflytande med nya former av kulturell självhävdelse.¹⁶ Markman Ellis hävdar dock att den engelska sentimentala romanen i själva verket utgör ett framgångsrikt politiskt redskap i kampen mot slaveriet och pro-

stitutionen. Enligt honom inbegriper romanen också en debatt om ekonomiska villkor och transaktioner.¹⁷

Återvänder vi till det svenska 1700-talet finner vi en delvis annan utveckling, inte minst när det gäller socioekonomiska förhållanden. I Sverige saknas en självmedveten medelklass vid denna tid, och den svenska sentimentala originalromanen blomstrar först långt in på 1800-talet. Ändå träffar man på både känslomättade framställningar och diskussioner om känslans betydelse. Den svenska diskussionen spänner över vida fält, något som även visar sig i de olika bidrag som publiceras här. Dessa är, i den ordning de publiceras, skrivna av Karin Johannisson (idé- och lärdomshistoria), Anders Jarlert (kyrkohistoria), Jonas Liliequist (historia), Karin Hassan Jansson (historia), Martin Olin (konstvetenskap), Marie-Christine Skuncke (litteraturvetenskap/retorik), Mats Malm (litteraturvetenskap), Otto Fischer (litteraturvetenskap) och slutligen Roland Lysell (litteraturvetenskap). Artiklarna visar att begrepp som känsla, känslighet och passion måste tillskrivas varierande och komplexa betydelser. Det går emellertid att urskilja vissa linjer eller teman. Dessa handlar om *kontinuitet och förändring, kön, den kännande kroppen och kommunikativa strategier*.

En viktig fråga är om det svenska 1700-talet skiljer sig från föregående och efterföljande sekler. Bidragen i föreliggande volym gör klart att diskussioner om känslor och hur de uttrycks befinner sig i spänningsfältet mellan gammalt och nytt. Inte minst finner vi hur äldre föreställningar och strukturer lever vidare. Jarlerts artikel, som diskuterar synen på känslans betydelse för tron inom lutheranismen, drar linjen från Martin Luther via 1700-talets herrnhutism till Henric Schartau på 1800-talet. Kontinuiteten märks även hos Skuncke, som i sitt bidrag om 1700-talets medier lyfter fram den klassiska retorikens betydelse. Olin poängterar att 1600-talets system för avbildning av passioner lever kvar inom konstakademierna långt in på 1700-talet, medan Lysell i sin studie av författaren Bengt Lidner betonar linjen mellan barock och romantik. En fråga som kan ställas är hur känslans århundrade förhåller sig till den kristna och den antika traditionen. Vilka delar av detta västerländska arv aktualiseras och på vilket sätt? Varför väljs just detta ut?

De här publicerade bidragen diskuterar också framväxten av nya föreställningar, eller omtolkningar av gamla,. En väsentlig fråga som väcks

av Johannisson, är om det finns känslor som är eviga och transcenderar historien. Även känslor har en historia, menar hon, och denna är knuten till historiskt och kulturellt föränderliga namngivningspraktiker. Jarlert visar hur herrnhutismen frikopplar känslan från intellektet och tolkar detta i termer av en modern erfarenhet. Hassan Jansson polemiserar i sin artikel om våldtäkt och manlig lusta mot uppfattningen att perioden präglas av ökad civilisering, vilket bland annat innebar att man inte okontrollerbart kunde ge efter för sina affekter och impulser. Delvis liknande förskjutningar går att spåra hos Liliequist, som med utgångspunkt i två erotiska dagböcker resonerar kring uttrycken för manlighet och virilitet. Han finner att sexualiteten under 1700-talet kom att ses som naturgiven, till skillnad från tidigare då sexualitet hörde hemma i äktenskapet, alternativt sågs som syndigt begär. Som Skuncke påpekar användes känslosamma texter för nya syften, som i exempelvis Catharina Ahlgrens tidskrift *Brefväxling Emellan Twänne Fruntimmer*. Retorikens instrumentella syn på känslor paras nu med en kommersiell – det känslösamma tilltalet skapar också »underhållning på bokmarknaden». Malm urskiljer ett tydligt brott i 1700-talets språksyn, där en äldre retorisk tradition ersätts av den nya estetiken. Synen på språket som något liderligt omförhandlas enligt Malm och ersätts i Kants efterföljd av »intresselöst välbehag». Fischer finner i en analys av Hedvig Charlotta Nordenflychts diktsamling *Den Sörgande Turtur-Dufwan* (1743) ett nytt sätt att kommunicera privata känslor. Genom dikterna iscensätts en situation där läsaren tar del av en synbarligen autentisk och expressiv sorg. Detta bör ses som ett brott mot tidigare konventioner, menar Fischer. Genom att läsa Lidner från romantikens synpunkt visar Roland Lysell hur 1700-talets diktjag inte ger utrymme för någon verklig introspektion, utan är präglad av en retorisk utgångspunkt.

Hur eller på vilket sätt man känner, beror både på social position och kön. Temat är viktigt eftersom tolkningsföreträdet ytterst handlar om makt och den ordning som skulle råda mellan könen. Förmågan till kontroll av känslor, hur den sexuella lusten uttrycks hos kvinnor och män tas upp i Liliequists och Hassan Janssons bidrag. Johannisson visar hur nostalgin ses som manlig, eftersom den är en betydande känsla, jämförbar med äregirigheten och hederskänslan. Den är också socialt bestämd, det är företrädesvis den enkle mannen från landet som känner nostalgi.

Eftersom nostalgin samtidigt är okontrollerbar passar den däremot dåligt ihop med urbana, mondäna känslöideal och placeras i en lägre social miljö. En positivt laddad känslösamhet, sensibilitet och äkthet kan ibland ses som kvinnlig. Jarlert lyfter fram den positiva synen på kvinnlig sensibilitet inom den herrnhutiska rörelsen. Att ett känsloladdat språk kunde knytas till kön visas i Malms artikel. Olin kommenterar de populära dödsbäddsmotiven och visar hur 1700-talets bildkonstnärer graderar uttrycken för sorg beroende på de olika gestalternas position i hushållet. Skuncke berör också hur de fiktiva gestalterna Adelaide och Herr Altid Ömhjertad direkt kommenterar känslouttryckens könsbundna normer i sin brevväxling.

Känslan och känsligheten har också självklara förbindelser till kroppen. I Johannissons artikel visas kopplingen mellan det kroppsliga och det psykologiska: en själens sensibilitet kunde i värsta fall övergå i kroppslig sjukdom. Det symbiotiska förhållandet mellan inre och yttre processer belyses även av Liliequist, som gör den närmast paradoxala iakttagelsen att uppvärderingen av känslösamhet under 1700-talet i förlängningen ledde till skapandet av ett virilt manlighetsideal med kroppen i centrum. Hassan Jansson understryker att oavsett om vi ser på sexuell lust som biologiskt förankrad eller ej, så finns det föreställningar som kopplar samman begäret med känslan. Olins studie lyfter fram bildkonstens detaljerade föreskrifter för hur varje känsla motsvaras av ett specifikt ansiktsuttryck. För åskådaren är de avmålade gestalterna omedelbart »läsbara» i motsats till verklighetens människor. Exemplet är parisborna, som enligt Encyklopedien är ovilliga att låta anletsdrag eller gester röja vad de verkligen känner. Malm finner hur det hotfulla språket ges kvinnokropp i den äldre traditionen. Det kan tilläggas att också Lysell framhåller synsinnets dominans hos Lidner, genom imperativet se, vilket sammanbinder 1700-talet med romantikens diktare.

En väsentlig fråga rör slutligen hur känslor skall förmedlas och vilka kommunikativa strategier som används; här blir olika medier centrala. Jarlert antyder att det utvecklades nya sätt att läsa i de religiösa väckelse-rörelserna. Olin visar hur konstnären Greuze visserligen utnyttjade traditioner från historiemåleriet men samtidigt lät den nya medelklassen utgöra både motiv och publik. Framför allt fungerade historiemåleriet som en möjlighet att uttrycka rena och stora känslor i en tid präglad av *dissimula-*

tio, förställning. Skuncke tar i sin artikel upp hur Ahlgren använder det förtroliga samtalet som en kommunikativ strategi, där känslomässigheten är nyckelordet. Hur Hedvig Charlotta Nordenflycht skapar en ny lyrisk kommunikationsmodell är som tidigare nämnt huvudpoängen hos Otto Fischer. Fram träder en ny typ av känslomässigt begåvad läsare, den som förstår Nordenflychts dikter. Hennes diktcykel *Den Sörigande Turtur-Dufwan* riktas till en »exklusiv» och »känslomässig elit». Lysells bidrag visar hur Lidners diktjag använder sig av omständliga retoriska gester för att nå ett känslomässigt tillstånd och kunna uttrycka det. Däremot finns i enskilda strofer en strategi som Lysell kallar känslans stasis då dikten stannar upp i en patetisk och dramatisk situation.

Om vi påminner oss 1700-talstexternas ord – affekt, rörelse, passion – placerar artikelförfattarna in dem i många olika sammanhang. Vi möter en bred forskning om tidens känslouttryck, som inte helt släppt kontakten med Martin Lamms ansats, men som förnyat de teoretiska utgångspunkterna med begrepp som retorik, medier, kön och kropp. Föreliggande volym visar att den svenska forskningen befinner sig i fruktbar dialog med den internationella. När generella slutsatser prövas mot ett svenskt empiriskt material belyses de specifika historiska förutsättningarna i vårt land. Men situationen kan också vara den omvända – en studie av svenskt 1700-tal kan mycket väl rita om kartan för känslouttryckens möjligheter i ett europeiskt sammanhang. Dessa artiklar kan ses som startpunkten för denna dubbla kartläggning av »känslans århundrade».

- I Martin Lamm, *Upplysningstidens romantik. Den mystiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur*, del I-2, Stockholm 1918-1920. Se särsk. del I, s. 3-67. Citat från s. 67.
- 2 Finansiärer för symposiet »Känslans dagar» var Vetenskapsrådet, SCASSS, samt Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet.
- 3 Cullhed undersöker genrernas betydelse för känslouttrycket i en kommande bok med den preliminära titeln *Skriet och tystnaden. Bengt Lidner och känslans språk*. Arbetet sker inom en forskarsistenttjänst, finansierad av Vetenskapsrådet. Öhrberg arbetar för närvarande med projektet *Kön, makt och religiös retorik inom 1700-talets svenska herrnbutiska rörelse*, finansierat av Vetenskapsrådet, vilket kommer att resultera i en monografi, *The sungo en ny sång. Retorik och kön inom det svenska sjuttonhundratalets herrnbutism*, preliminär undertitel.
- 4 Janet Todd, *Sensibility. An Introduction*, London & New York 1986, s. 3.
- 5 Lessings ord utgör också titeln till Hans-Jürgen Schings bok om melodandets poetik. Hans-Jürgen Schings, *Der mitleidigste Mensch ist der beste Mensch. Poetik des Mitleids von Lessing bis Büchner*, München 1980, citerat återfinns på s. 38.
- 6 Se t. ex. Arthur E. Walzer, »Campbell on the Passions: A Rereading of the Philosophy of Rhetoric», *Quarterly Journal of Speech*, nr 85, 1999, s. 72-85.
- 7 J. A. Schlegel, *Einschränkung der schönen Künste auf einen einzigen Grundsatz*, II, Hildesheim & New York 1976 [1770], s. 298.
- 8 Se t.ex. diskussionen av en allmän »Sensibilité physique» och elitens »Sensibilité de l'ame ou de sentiment» i Ronald S. Ridgway, *Voltaire and Sensibility*, Montreal & London 1973, s. I ff.
- 9 Se till exempel Gerhard Sauder, *Empfindsamkeit I*, Stuttgart 1974, och den kritiska diskussion som förs i Hans-Georg Kempers *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit I-VI*, Tübingen 1987-2002.
- 10 Se t. ex. den inledande sammanfattningen av tidigare forskning i Goethes »*Werther*». *Kritik und Forschung*, hrsg: von Hans Peter Herrmann, Darmstadt 1994, s. 10 ff.
- 11 Anne Vila framhåller att känslökulten i Frankrike därmed har tre utmärkande drag: för det första var den nära förbunden med en sekulariseringsprocess, för det andra var den inte lika könspolariserad som t.ex. den i England och för det tredje hade den franska känslökulten materialistiska undertoner utan att detta sågs som problematiskt. Se *Enlightenment and Pathology. Sensibility in the Literature and Medicine of Eighteenth-Century France*, Baltimore and London 1998, s. 3.
- 12 Se t.ex. Dena Goodman, *The Republic of Letters. A Cultural History of the French Enlightenment*, Ithaca & London 1994.
- 13 Peter France, *Rhetoric and Truth in France. Descartes to Diderot*, Oxford 1972, passim, se t.ex. s. 226; Jfr Jean Starobinski, *Jean-Jacques Rousseau. Genomskinlighet och hinder*, Stockholm 2002 [1976].
- 14 France 1972, s. 239.
- 15 Se t.ex. Todd, s. 23 ff.; John Mullan, *Sentiment and Sociability. The Language of Feeling in the Eighteenth Century*, Oxford 1988; G.J. Barker-Benfield, *The Culture of Sensibility. Sex and Society in Eighteenth-Century Britain*, Chicago & London 1992, s. xvii.
- 16 Se t.ex. Mullan 1988; Barker-Benfield 1992. Om utvecklingen i Tyskland, se t. ex. Hiltrud Gnüg, *Entstehung und Krise lyrischer Subjektivität. Vom klassischen lyrischen Ich zur modernen Erfahrungswirklichkeit*, Stuttgart 1983. För ett exempel på en psykoanalytisk tolkning med tonvikt på den borgerliga familjens roll, se Reinhart Meyer-Kalkus, »*Werthers Krankheit zum Tode. Pathologie und Familie in der Empfindsamkeit*», i *Urszenen. Literaturwissenschaft als Diskursanalyse und Diskurskritik*, hrsg. von Friedrich A. Kittler und Horst Turk, Frankfurt am Main 1977, s. 76-138.
- 17 Markman Ellis, *The Politics of Sensibility. Race, Gender and Commerce in the Sentimental Novel*, Cambridge 1996.